

Археологія і історія

М. Брайчевський

Українське Історичне Товариство

Київ, Україна

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА АРХЕОЛОГІЯ

Однією з привабливих якостей М. Грушевського як дослідника в сфері історичного знання була широта підходу до самої постановки конкретних проблем, зокрема — на джерелознавчому рівні. Позитивізм, з якого виросла історіософська концепція автора знаменитої «Історії України-Русі», розглядав джерелознавство, як наріжну плоть кожного історичного дослідження. Друга половина XIX ст. в царині історіографії пройшла під знаменем наполегливого розширення й збагачення джерельного фонду — залучення нових і нових категорій пам'яток в ролі носія інформації про минулі часи. І в тому числі матеріальних залишків, студіюванням яких займається археологія. Цим визначається актуальність обговорюваної теми.

Першим питанням, яке постає перед нами, є визначення притаманного місця, яке належить археологічним матеріалам в системі історіософії та відношення археології до історичної науки. Нагадаємо, що на зорі своєї еволюції археологія в свідомості учених була пов'язана радше з мистецтвознавством, аніж з соціологією. Виникла вона із зацікавлення античною культурою (переважно художньою) в ході розкопок стародавніх римських міст (Помпеї та Геркуланум). Ці дослідження, розпочаті в другій половині XVIII ст., мали вирішальний вплив на свідомість дослідників. Тривалий час ця обставина живила джерелознавчий скептицизм — сумніви щодо інформативних потенцій археологічного знання для реконструкції історичного процесу.

Під певним кутом зору археологію можна розглядати, як одну з допоміжних історичних дисциплін, подібну до геральдики, сфрагістики, нумізматики, епіграфіки, дипломатики тощо. Іншими словами — як структурну частину джерелознавства. Але такий модус вівенді був би справедливим лише стосовно дописемних епох; надалі археологічний матеріал опускає поле перед писемними документами, здатними донести до нас інформацію про минуле в найбільш адекватній формі. Для найдавніших періодів у розвитку людства поняття археології справді зливається з поняттям джерелознавства і повністю покриває

його. «До недавніх часів, — писав М. Грушевський, — історія народів починалася від перших історичних, письмених звісток про них. Тепер молоді науки — передісторична археологія чи археологічна етнологія з антропологією і порівняльною соціологією, а одного боку, й порівняльне язикознавство (глотика) та фольклор з другого, розширили науковий обрій далеко поза границі письмених звісток» (с. 17).¹

На відміну від репрезентантів інших різновидів наукового знання, для яких поняття предмета та об'єкта дослідження збігаються,² історик позбавлений можливості безпосередньо спостерігати, а тим більше активно впливати на ті явища, які підлягають пізнанню. Фізик, скажімо, має справу з процесами, які протікають на його очах, або й навіть можуть бути ним викликані штучно. Біолог досліджує організми, які існують реально і можуть стати об'єктом живого сприйняття. Історик же вивчає минуле, тобто те, що в його час уже не існує, що було колись, але нині перейшло до сфери спогадів і переказів.

Звідси постає проблема історичного джерела, як проміжної ланки між минулим та дослідником того минулого. Поняття предмету і об'єкта розмежовуються: в ролі першого виступають реалії збіглих часів, а другого — джерела, тобто реалії нашої доби, які, однак, містять інформацію про минульчину.

Зміст поняття історичного джерела виявляється досить широким і багатограним. Воно аж ніяк не може бути зведено до одної рубрики — писемних пам'яток. Поряд з ними існують інші категорії, що виявляють надто різні властивості та ознаки і пропонують досліднику різні можливості. По суті все, створене людиною (чи-то внаслідок цілеспрямованої діяльності, чи позасвідомо, як побіжний результат певних дій), може уважатися, як історичне джерело, часом досить поважне.

В сьогоденній науці утвердилося поняття артефактів — безпосередніх вислідів людської поведінки, відбитих у матеріальних залишках — починаючи відбитками людської стопи, в пластичному ґрунті, що чудом уціліли, будучи засипані вулканічним попелом, і кінчаючи творами мистецтва, що зберігаються в музєях.

Власне кажучи, вся практична діяльність людини так чи інакше знаходить відбиток в матеріальних реаліях, до яких доторкається конкретний індивід. І це є запорукою гносеологічного оптимізму історичної науки. Отож, відсутність письмових джерел дуже високою мірою може компенсуватися речовими пам'ятками, що є об'єктом археологічних студій. Інша річ, використання тих матеріалів потребує специфічної методики, якою, на жаль, володіє далеко не кожний історик стародавнього світу. А ігнорування або недооцінка тої методики загрожує прикрими помилками й прорахунками.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси, т. I (вид. третє), Київ, 1913. Всі посилання на цей том подаються в тексті.

² Генинг В.Ф. Объект и предмет науки в археологии, Київ, 1983.

На відміну від свого вчителя В. Антоновича, М. Грушевський не був фаховим археологом. Він не провадив розкопок, не займався типологічним аналізом археологічних матеріалів, не вивчав музейні колекції. Але він дуже добре усвідомлював реальні можливості археології для розуміння і реконструкції найдавніших періодів історії людства. І цим він вигідно відрізнявся від переважної більшості своїх колег-сучасників, а подекуди й від деяких нинішніх фахівців, які з упертістю, вартою кращого застосування, продовжують заперечувати реальні потенції археологічних пам'яток в якості повноцінного історичного джерела.

«Самі ці дисципліни — філологічні й археологічні, — писав він, — не знайшли досі тих середніх термінів, на яких можуть зійтися: серед археологів і антропологів нерідко можна стрінати дуже зневажливе помітування висновками глотики — заперечується сама можливість добути якісь користні результати сею дорогою і з другого боку подібні ж скептичні погляди на висновки антропологів і археологів можна стрінати серед язикознавців. В дійсності, розуміється, вся вага в методах препарування і студіювання матеріяла. Язикознавці і археологи однаково доходять до фантастичних теорій, коли сходять з дороги строго методичного досліду, а підходять дуже близько до себе в своїх спостереженнях при обережнім і методичнім студіюванні. Вихідна точка перших — культурна еволюція певного народу, виражена в його язичі; вихідна точка других — культурна історія певної території, втілена в матеріяльних останках її культури. Ідучи кожний своєю дорогою і контролюючи себе обопільно, вони часто можуть дати руку і допомогти одні одним своїми спостереженнями. Для сього треба тільки наукової обережності, широти в досліді, і не вважаючи на всі труднощі, історик ніяк не може помітувати здобутками сих дисциплін, коли мова йде про дуже темні й інакше зовсім неприступні питання з історії народу чи його території» (с. 18).

Таке формулювання предмету могло б зробити честь і багатьом дослідникам нашого часу, причому не самим лише археологам. На жаль, коли писалися ці рядки, вітчизняна археологія робила тільки перші кроки на шляху джерелознавства, а по суті ще тільки формувалася і здобувала перші досягнення.

Як вже відзначалося, народження фахової археології припадає на другу половину XVIII ст., причому сфера інтересів тогочасних цінувальників старовини обмежувалася переважно античною традицією. Україна до кінця XVIII ст. (до приєднання Надчорноморщини та Криму до Російської імперії) своєї античності не мала.

Але загарбання українського Півдня породило підсилений інтерес тогочасної інтелігенції до скіфо-античного світу. Стародавні грецькі колонії на північному узбережжі Чорного моря стають головною ареною діяльності археологів та аматорів старовини. Тут бачимо деяке хронологічне зміщення: вітчизняна археологія стала посилено вивчати античність в той час, коли західноєвропейський романтизм культивував інтерес до середньовіччя. Час пробудження цікавості до східнослов'ян-

ської старовини в Російській імперії припадає на похмурі роки миколаївської реакції.

Археологічні дослідження стають знаряддям політики. Їм відводиться солідне місце в ідеологічному обґрунтуванні офіційної доктрини царату, що знайшла свій вираз у тричленному гаслі: «самодержавство, народність, православ'я». Це — свого роду слов'янофільство в археології, яка стає прерогативою державної влади.

В українській науці про доісторичні часи в першій половині XIX ст. з'явився ряд імен, що відбивали прогресивні тенденції у розвитку археології. Серед них відзначимо Адама Чарнецького, який першим підняв питання про дослідження давньоруських пам'яток; Івана Стемповського, що розробив перші наукові принципи вивчення, фіксації та обробки матеріалів, здобутих розкопками; друга О. Герцена, Вадима Пасека, автора грандіозного проекту систематичних археологічних досліджень. Слід згадати й першого київського археолога Максима Берлінського; чималу зацікавленість в археологічних студіях виявляли засновник Харківського університету Микола Каразін та перший ректор київського — Михайло Максимович. Фаховим археологом був (правда, недовго) Тарас Шевченко — в часи співробітництва в штаті Київської архівної комісії.³

На кінець XIX ст. вже сформувалася вітчизняна археологія і почала реально виявляти свої джерелознавчі можливості. У Наддніпрянській Україні працювала плеяда визначних учених, як В. Антонович, В. Хвойка, Д. Самоквасов, М. Біляшівський, Д. Яворницький, В. Ляскоронський та ін. Західна Україна (що перебувала у складі Австро-Угорської імперії) висунула такі імена, як А. Кіркор, В. Деметрикевич, К. Гадачек та ін.

Таким чином, українська археологія на переламі двох століть, хоча й розвивалася досить активно і нагромаджувала свій джерельний фонд, але ще не вийшла за межі початкової стадії. Вона ще не була здатна забезпечити надійне розв'язання хоча б основних, вузлових проблем стародавньої історії. Це прекрасно розумів М. Грушевський, застерігаючи від необережного користування речовимим джерелами. Оцінюючи стан філологічної та археологічної науки, він писав:

«В теперешнім своїм стані в обох сих напрямках більше відкривається перспектив, ніж заповнюються вони якимсь вповні позитивним змістом. Всі ці науки ще в початкових стадіях свого розроблення, і дуже нелегко, не впадаючи ані в надмірний скептицизм, ані в легковірність, вибрати з них те, що повинно бути введено в історію українського (чи якого іншого) народу для розвітлення її початків... Антропологія ж і археологія, особливо східної Європи, все ще стоять в стадії збирання матеріяла, і сам він зби-

³ Брайчевський М.Ю. Т.Г. Шевченко і археологія // Історичні погляди Т.Г. Шевченка, Київ, 1964.

рається часто ненауково, так що й користати з нього треба обережно, а кожда більша нахідка вносить значні переміни в суму відомостей» (с. 17-18).

Дослідникові-синтетику (блискучим прикладом якого був М. Грушевський) весь час доводилося стикатися з білими плямами і наражатися на недостатність, або й повну відсутність фактичного матеріалу. Раз-у-раз доводилося вдаватися до гіпотетичних побудовань, припущень, а то й прямих домислів. Тож не дивно, що ява нового археологічного матеріала, здатного закрити ту або ту «білу пляму» вносила серйозні корективи до наявних уявлень. І все ж таки... «Для культурної історії української території уже тепер робить дуже важні прислуги археологія, не вважаючи на свій досить і ще примітивний стан. Вона малює перед нами ту спадщину, яку дістали українські племена при своїм розселенню» (с. 18).

Переходячи до огляду синтетичного застосування М. Грушевським археологічних матеріалів для постановки і вирішення історичних проблем, маємо підкреслити, що зробити це в одній статті неможливо. Тому обмежуємо себе лише кількома найважливішими та найскладнішими сюжетами, поданими пунктирно. Одним з таких вважаємо питання про початкове залюднення України, що відбувалося за доби палеоліту (стародавнього кам'яного віку).

Загалом Україна належить до числа регіонів, найбільш багатих пам'ятками палеоліту, але на кінець XIX ст. було відомо лише кілька стоянок, правда, клясичного кшталту. Дослідження їх лише починалося, але сама теза про наявність людського життя у нас на зорі історичного поступу не викликала сумнівів. Це знаменита Кирилівська стоянка в Києві,⁴ Гінцівська на Полтавщині,⁵ Мізинська на Чернігівщині,⁶ кілька місцезнаходжень у Наддністрянщині. Всі вони належали до найпізнішого етапу стародавнього кам'яного віку (так званий нижній палеоліт, за археологічною термінологією — доба солютре й мадлен) (с. 31).

Нині кількість палеолітичних стоянок в Україні нараховується сотнями.⁷ В ряді місцевостей виявлено матеріали середнього палеоліту

⁴ Хвойка В.В. Каменный век Среднего Приднепров'я // Труды XI Археологического съезда, т. I, Москва, 1901. Борисковский П.И. Кирилловская палеолитическая стоянка // Материалы и исследования по археологии СССР, No. 2, М.-Л., 1941.

⁵ Каминский Ф.И. Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ее притокам // Труды III Археологического съезда, т. I, Киев, 1878.

⁶ Волков (Вовк) Ф.К. Палеолитическая стоянка в с. Мезине Черниговской губ. // Труды XIV Археологического съезда, т. III, Москва, 1911.

⁷ Борисковский П.И. Палеолит Украины // Материалы и исследования по археологии СССР, No. 40, Москва-Ленинград, 1953.

(доба мустье)⁸ і навіть нижнього (Круглик у Надпоріжжі⁹), Лука-Врублівецька на Поділлі.¹⁰ За доби мустье починається засвоєння печер в гірських районах (зокрема в Криму (Киік-Коба,¹¹ Старосілля¹²).

На заміну палеолітичної епосі приходить неолітична. М. Грушевський твердить: «Коли для палеолітичної епохи ми на нашій території мали лише кілька розрізнених нахідок, з неолітичною епохою стоїть річ далеко краще» (с. 33). Ця оптимістична заява, на жаль, не зовсім підставна. Йдеться про самий кінець неоліту та так званий енеоліт (мідно-кам'яний вік), репрезентований в Україні знаменитою трипільською культурою.¹³ Власне неолітичні пам'ятки виявлені у нас головне у повоєнний час,¹⁴ отож Грушевський не міг ще мати про них належної уяви.

Енеоліт був поважним етапом у розвитку людства, коли повною мірою виявили себе зміни, пов'язані з так званою неолітичною революцією. Суспільство переходило від привласнювальних форм господарської діяльності (мисливство, рибальство, збиральництво) до відтворюючих (землеробство й скотарство).

М. Грушевський підкреслює ті докорінні зрушення в сфері економіки:

«Ловецтво, рибальство й просте збирання їдобного матеріялу перестали бути одинокими способами виживлення чоловіка. Він уже господарить. Західноєвропейські нахідки не лишають місця для сумніву, що неолітичний чоловік мав уже домашніх звірят: не тільки пса, найдавнішого з них, але й вівцю, козу, бика, свиню. Кості сих звірят у великім числі стрічаються тепер в згаданих мазанках з мальованою посудом пізньо-неолітичної доби, і по всякій правдоподібності се вже худоба домашня. Найбільше сумнівів будять численні кості коня — чи був се кінь одомашнений чи дикий (дикі коні у великім числі жили в наших степах, і навіть одомашнення коня вза-

⁸ Єфіменко П.П. Пам'ятки мустьєрської культури на сході Європи // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. Багалія, Київ, 1927. Черныш А.П. Мустьєрские местонахождения Среднего Поднестровья // Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. XLVIII, Москва-Ленинград, 1952. Воеводский М.В. Находки раннего палеолита в бассейне р. Десны // Советская археология, т. XII, Москва-Ленинград, 1950.

⁹ Даниленко В.М. Круглик — перша нижньопалеолітична пам'ятка УРСР // Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, Київ, 1949.

¹⁰ Борисковский П.И. Древнепалеолитические местонахождения Среднего Приднестровья // Советская археология, т. XI, 1949.

¹¹ Бонч-Осмоловский Г.А. Грот Киик-Коба // Палеолит Крыма, вып. I, Москва-Ленинград, 1940.

¹² Формозов А.А. Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите (Материалы и исследования по археологии СССР, No. 71, Москва, 1958).

¹³ Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений // Материалы и исследования по археологии СССР, No. 10, Москва-Ленинград, 1949. Даниленко В.Н. Неолит Украины, Киев, 1974.

¹⁴ Телегін Д.Я. Дніпро-Донецька культура, Київ, 1968; Даниленко В.Н. Неолит України, Киев.

галі деякі дослідники ведуть зі східноєвропейських степів). Не підлягають сумніву початки хліборобства: в тих же глиняних будовах в значних масах стрічаються зерна збіжа ячменю й особливо пшениці, в цілیم виді, і у виді круп, також пшенична, просяна й ячмінна половина. Для мелення і обдирання зерна служили заглиблені камені з другим округлим каменем до розтирання, що дуже часто стрічаються в неолітичних осадах Подніпров'я і Подністров'я, — сі зернотерки були прототипом ручних жорен» (с. 38-39).

Утвердження хліборобства й скотарства, як провідних ланок господарської діяльності, остаточно вирішила проблему осілости та кочівництва. Хлібороби міцно осідають на землю, скотарі стають номадами.

Другою історичною проблемою, вирішення якої криється в царині археології, виступає проблема етногенеза, тобто, походження народів, в тому числі, зрозуміло, й українського. Цій проблемі М. Грушевський приділяв особливе значення, бо з нею органічно пов'язане засадниче питання — звідки маємо починати притаманну історію нашого народу.

Як і всі його сучасники, М. Грушевський приймав теорію індоєвропеїзму, що сформувалася наприкінці XVIII та на початку XIX ст. (с. 60 і далі). Отже й свою етногонічну концепцію він будував на тій теорії, стверджуючи походження сім'ї слов'янських народів внаслідок розподілу первинної індоєвропейської спільноти. Той процес в свою чергу розглядався, як вислід розселення арійських племен з єдиної індоєвропейської прабатьківщини.

Таким чином доводилося визнати екзистенцію двох пранародів, які відбивали дві стадії етногонічного процесу і тим визначали етнічне лице євразійського континента — праарійців і праслов'ян. Обидві великі дезінтеграції мали місце в дописемні часи. Отже, головні джерела для реконструкції обох процесів доводиться шукати в галузі археологічних здобутків.

Така платформа імпонувала своєю простотою і чіткістю постановки проблеми. Але при спробі з'ясувати детальну хронологію, перед дослідниками з'являлися непереборні труднощі й небезпеки. Наслідком неминуче ставали численні гіпотези й здогадки, що протирічили або й зовсім виключали одна одну.

Справа в тому, що «чистий» індоєвропеїзм становить собою лише загальну, абстрактну схему; кістяк, який конкретні дослідження повинні одягти в плоть і кров. А зробити це було не так просто, особливо зважаючи на обмеженість фактичного матеріалу.

Справді, розподіл етнічних пратипів дуже рідно виступає в ролі однозначного чинника історичної еволюції. Принаймні від доби неоліту вся Ойкумена була залюднена досить густо; отже й розселятися, гіпотетичним мігрантам, попросту кажучи, не було куди. Прибульці, з'явившись на чужі землі, знаходили тут місцеве населення, з яким так чи так доводилося стикатися. Результати могли бути різними: винищення або витиснення аборигенів зайдами, винищення або вигнання корінним населенням переселенців; але найчастіше — симбіоз, спів-

життя одних і других. Останній варіант, як правило, тягнув за собою асимілятивні процеси, офірою яких могли стати як автохтони так і мігранти. І за всіх умов наслідком виявлялося утворення нової етнічної якості.¹⁵

Великою заслугою М. Грушевського було те, що він розумів складність етнічного розвитку, в якому диференціація та інтеграція становили дві сторони одного процесу. Він писав, що

процес вириження, диференціації «зростав через розширення території, через асиміляцію все нових чужородців на нових окраїнах і в зв'язку з сим збільшались відміни в побуті і мові; з їх зростом все слабша ставала однастайність цілої родини, але все ж вповні жива і замітна була зв'язь між поодинокими групами тих атомів, на які розпадала ся цілість. І навіть після того як нарешті міграція, мандрівка робила рішучий початок відокремленню даної племінної одиниці, ся зв'язь з своєю групою, а через них — і з іншими, не зникала відразу. Територіяльне віддалення і ослаблення географічної зв'язі з давнішими земляками — з одної сторони, пожитте з новими чужородцями і мішання з ними — з другої, розвиваючися паралельно, з обох кінців надривали старі етнічні зв'язі, але рвали їх помалу, і певні зв'язки з ближчими сусідами з-поміж своєї давнішої родини ще довго могли жити» (с. 66-67).

Треба відзначити, що М. Грушевський, справедливо підкреслюючи повноцінність археологічного джерела (в певних рамках, зрозуміло), все же таки недооцінює їх потенції в плані етнічних визначень та атрибуцій. Так, звертаючися до питання про пов'язання археологічних типів (культур) з певними етнічними групами, він твердив: «Археологія сама не може дати відповіді на сі питання, тож мусимо звернутися до інших дисциплін» (с. 60). Це невірно. Археологічний матеріал справді не пропонує нам так званих «етнізуючих» ознак, тобто, рис здатних усадити приналежність до певної етнічної спільності. Але тут переходимо до зовсім іншого питання про зміст поняття «археологічна культура», яке й сьогодні зберігає свою актуальність і викликає дискусії, часом досить гострі.¹⁶

За часів М. Грушевського це питання навіть не було, як слід, поставлено; тому годі вимагати від дослідника того, чого не спромоглася дати його доба. Стихийно в археологічній науці — від самих її початків — панувала тенденція пов'язувати конкретні культури з конкретними народами, але теоретичне обґрунтування тої опінії і сьогодні ще не вийшло з стадії дискусій та суперечок.¹⁷

¹⁵ Брайчевський М.Ю. Теоретичні основи досліджень етногенезу // Укр. Іст. журнал, No. 2, 1965.

¹⁶ Клейн Л.С., Минаев С.С., Пиотровский Ю.Ю., Хейфец О.И. Дискуссия о понятии «археологическая культура» в проблемном археологическом семинаре Ленинградского университета // Советская археология, No. 2, 1970.

¹⁷ Брюсов А. Я. Археологические культуры и этнические общности // Советская археология, т. XXVI, 1956; Кнабе Г.С. Вопрос о соотношении археоло-

Справа полягає в іншому. Перед археологами в наші дні стоїть завдання виробити методичну основу етногонічних досліджень археологічного матеріалу. Ця методика, силою елементарної логіки, потребує складних прийомів, покищо не сформульованих через відсутність прямого семантичного зв'язку між предметом і об'єктом дослідження.

Там де такий зв'язок є, жодних труднощів чи дискусій не виникає. Так, скажімо, неважно обгрунтувати наявність хліборобства у тих чи інших племен за допомогою археологічних фактів. Знахідки наральників та інших хліборобських інструментів, обгорілого збіжжя в житлах тощо уповноважують дослідника на беззастережне твердження: тут маємо прямий семантичний зв'язок між знахідкою і процесом, що цікавить історика.

А як довести слов'янську (готську, сарматську, фракійську чи ще якусь) приналежність черняхівської (або вельбарської, або пшеворської) культури?

Отож, проблема набуває методичного вивпнення: що саме може компенсувати нам відсутність отого семантичного зв'язку? Сучасна наука має в своєму розпорядженні цілий ряд методичних ходів. Наприклад — визначення через систему просторово-часових координат.

Один лише приклад з досвіду М. Грушевського. Лінгвістичний аналіз показує, що індоевропейці перед розселенням знали тільки один метал — мідь, та й вона застосовувалася досить обмежено (с. 61). Це дає підстави твердити, що поділ праїндоевропейської єдності стався за доби енеоліту — до початку бронзового віку. А це певною мірою організує археологічний матеріал, надійно визначаючи хронологічну локалізацію. Стає ясным, що шукати археологічний еквівалент індоевропейців треба серед енеолітичних племен східноєвропейської рівнини.

Індоевропейська теорія цікавила М. Грушевського не сама по собі, а в плані пошуків першопочатків українського народу. Ці першопочатки він вбачав у IV ст. по Р.Х. в просторових рамках етнічної території українців. Йдеться про антів та пов'язану з ними антську проблему.

Відомості про антів знаходимо в творах візантійських письменників VI-VIII ст.¹⁸ Але їхні свідчення стосуються й більш давнього часу — починаючи з IV ст. (період гото-слов'янської війни). Остання згадка імені «ант» подається у зв'язку з подіями 602 р. Те, що анти були

гической культуры и этноса в современной зарубежной Литературе // Советская археология, No. 3, 1959; Захарук Ю.М. Проблеми археологічної культури // Археологія, т. XVII, Київ, 1964; Смирнов А.П. К вопросу об археологической культуре // Советская археология, No. 4, 1964; Каменецкий И.С. Археологическая культура — ее определение и интерпретация // Советская археология, No. 2, 1970; Клейн Л.С. Проблема определения археологической культуры // Советская археология, No. 2, 1970; Формозов А.А. История термина «Археология» // Вопросы истории, No. 8, 1975.

¹⁸ Мишулин А.В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VI в. н.э. // Вестник древней истории, No. 1, 1941.

слов'янами серйозних сумнівів ніколи не викликало. Але про які племена йдеться? Сприводу цього в літературі висловлювалися різноманітні домисли й гіпотези.

Так, О. Шахматов уважав, що тим іменем греки називали усіх східних слов'ян.¹⁹ Л. Нідерле ототожнював антів з давньоруським «племенем» волинян.²⁰ С. Соловйов — з літописними уличами й тиверцями.²¹ Б. Рибаків зіставляв антів з давньоруським «племенем» в'ятичами, поширюючи цим антську територію на басейн верхньої Оки та прилеглі райони.²²

М. Грушевський найближче підійшов до істини, зіставивши з антами пізніших українців. Цю тезу він виклав спочатку в спеціальній статті, опублікованій в Записках НТШ,²³ а далі включив її до першого тому «Історії України-Русі» (с. 546-549).

Справді, визначення антської території показує, що вона охоплювала лісостепову смугу Східної Європи, тобто основний обшар сучасної України. Звичайно, йдеться не про повну тотожність — обидва етнічні утворення відбивають різні стадії східнослов'янського етногенезу, які в свою чергу належать до різних щаблів соціально-економічного та політичного розвитку. До того ж прямими предками українців були не лише племена, об'єднані в Антському союзі (за нашим уявленням — поляни), а й літописні деревляни та сіверяни. Втім, для нас важливим є не лише поточення територіяльних меж, а наявність прямого генетичного зв'язку від перших століть нової ери до початкової Русі, яку київський літописець ідентифікує з полянами («поляни, яже нині зовомая Русь»²⁴). А цей аспект виглядає цілком переконливо.

Отож, маємо всі підстави погодитися з істориком, який пише:

Все промовляє за сим ототожненням Антів з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що граничить з певністю. Бачимо, що сі Анти виступають на території, де пізніше бачимо Русинів і де й тоді, в VI в. не міг сидіти ніякий інший слов'янський нарід — розумію краї між Дністром і Доном. Їх границею з «Словенами» тоді був Дністер, але з рухом Словенів на захід і полудень вона натурально мусила посунутися на захід — і дійсно потім, в X в., бачимо Дунай границею Русі з Мізієйськими Слов'янами. Бачимо, що сі Анти були східними сусідами Словен, і відрізнялись від них як особна група, найправдоподібніше — етнографічна: се бачимо і у їх наступників — Русі та Болгарів. На останку — антська колонізація вповні

¹⁹ Шахматов А.А. Древнейшие судьбы русского племени, Петроград, 1919.

²⁰ L. Niederle, *Rukověť slovanských starožitnosti*, Praha, 1953.

²¹ Соловьев С.М. История России, т. I, Москва, 1959; Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии, Варшава, 1885.

²² Рыбаков Б.А. Анты и Киевская Русь // Вестник древней истории, No. 1, 1939; він же Древние руссы // Советская археология, т. XVII, Москва, 1953; він же Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв., Москва, 1982.

²³ Грушевський М.С., Зап. НТШ, т. XXI, 1898.

²⁴ Повесть временных лет, т. I, Москва-Ленинград, 1950, с. 21.

відповідає тому, що ми на основі вищесказаного про напрями слов'янської колонізації могли б викомбінувати про правітчину нашого народу й напрями його колонізації. Се все, кажу, робить можна сказати певним, що в Антах маємо предків українського народу» (с. 177).

Коли писалися ці рядки, археологічна наука не мала в своєму розпорядженні визначених уявлень про культуру антів, які маємо нині. Це питання й сьогодні викликає жваве обговорення в середовищі фахівців. Йдеться про черняхівську культуру, яка становить собою одну з блискучих сторінок східноєвропейського поступу.

Ця культура була відкрита в останні роки XIX ст. — водночас у Наддніпрянській Україні В. Хвойкою²⁵ і в Галичині К. Гадачком.²⁶ Вона була одразу визначена, як слов'янська (В. Хвойка,²⁷ М. Біляшівський,²⁸ А. Спицин²⁹ та ін.). Але на противагу їй з'явилася думка про готське походження культури, висловлена і широко пропагована німецькою історіографією (П. Райнеке,³⁰ М. Еберт,³¹ К. Такенберг,³² Б. Ріхтгофен³³ та ін.). Цю думку, не зважаючи на її цілковиту бездоказовість, поділяли і деякі слов'янські дослідники — польські (В. Антоневич,³⁴ Ю. Костшевський³⁵), російські (Ю. Готьє³⁶), українські (В. Данилевич³⁷). До середини XX ст. готська гіпотеза вважалася коли не панівною, то принаймні найпопулярнішою; лише у повоєнні роки її було спростовано.³⁸

²⁵ Хвойка В.В. Поля погребений в Среднем Приднепровье // Записки Русского археологического общества, т. II, вып. 1-2, СПб., 1901.

²⁶ Hadaczek K. Kultura dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego, *Materialy antropologiczne i etnograficzne*, т. XII, Kraków, 1912.

²⁷ Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, Киев, 1913.

²⁸ Спицын А.А. Поля погребальных урн // Советская археология, т. X, Москва-Ленинград, 1948.

²⁹ Беляшевский Н. Поля погребальных урн // Археологическая летопись Южной России, Киев, 1904.

³⁰ Reinecke P. Aus der russischen archäologischen Literatur, *Mainzer Zeitschrift*, 1, 1906.

³¹ Ebert M. Südrussland im Altertum, Bonn-Leipzig, 1921.

³² Tackenberg K. Zu den Wanderungen der Ostgermanen, *Mannus*, 22, Leipzig 1930.

³³ Richthofen B. Neue Ergebnisse der Vorgeschichtsforschung in Oberschlesien, *Alt-schlesien*, B. 1, Breslau, 1926.

³⁴ Kostrzewski I. Zagadnienie t. zw. kultury gockiej na ziemiach dawnej Polski, *Tudzież o Pomorzu*, Poznań, 1936. Пізніше дослідник змінив свій погляд на користь слов'янської гіпотези.

³⁵ Antoniewicz W. Zagadnienie Gotów i Gepidów na ziemiach Polski, *Przegląd Zachodni*, т. VIII, z. 5-6.

³⁶ Готьє Ю.В. Железный век в Восточной Европе, Москва-Ленинград 1930.

³⁷ Данилевич В. Археологічна минувшина Київщини, Київ, 1925.

³⁸ Смішко М.Ю. Відносно концепції про германську приналежність культури полів поховань // Матеріяли і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, вип. 3, Київ, 1952; Сымонович Э.А. Страницы истории отечественных

М. Грушевський, природно, про все це не мав жодного уявлення, а відтак мусів оперувати тільки історичним матеріалом (писемними пам'ятками), надто уривчастим і неповним.

Тим часом саме археологія дозволила розв'язати поставлену проблему. Більшість фахівців, принаймні у вітчизняній історіографії погоджуються на тому, що черняхівська культура є слов'янською — у всьому її обсязі або частково (поряд з деякими іншими етнічними групами³⁹). І цілком закономірною вважаємо тенденцію зв'язувати її з анатами та їхніми західними родичами — склавінами.

Однією з найкраще забезпечених археологією сторін суспільного розвитку є господарство. Процес виробництва знаходить своє вповні адекватне відображення в матеріальних залишках людського життя. Маємо на увазі три категорії знахідок: поперше інструменти, за допомогою яких людина працює; подруге — готова продукція тої праці, численні вироби, якими наші предки користувалися в повсякденному житті; потрете — залишки сировини та виробничі відходи.

М. Грушевський дуже широко залучає археологічні джерела для характеристики економічного розвитку стародавнього населення країни, і це гарантує його від хибних побудовань і бездоказових висновків. Для прикладу візьмемо теорію торговельно-промислової Русі, яку обстоювали такі солідні вчені, як Н. Аристов,⁴⁰ В. Ключевський,⁴¹ М. Рожков,⁴² М. Довнар-Запольський⁴³ та ін.

Відповідно до тої теорії наші предки жили переважно за рахунок торгівлі та промислів (мисливство, рибальство, бортництво, збираль-

исследований памятников культуры полей погребений // Краткие сообщения Института археологии АН СССР, вып. 121, Москва, 1970.

³⁹ Рыбаков Б.А. Ранняя культура восточных славян // Исторический журнал, No. 11-12, 1943; Смішко М.Ю. Доба полів поховань в західних областях УРСР // Археологія, т. II, Київ, 1948; він же, Раннеславянская культура Поднестровья в свете новых археологических данных // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, вып. XIV, Москва, 1952; Брайчевський М.Ю. Про етнічну приналежність черняхівської культури // Археологія, т. X, Київ, 1957; він же, Походження Русі, Київ, 1968; Сымонович Э.А. Об единстве и различиях памятников черняховской культуры // Советская археология, т. XXIX-XXX, Москва, 1959; Махно Є.В. Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу // Археологія, т. IV, Київ, 1950; Довженко В.И. Об этнической принадлежности населения черняховской культуры // Древние славяне и Киевская Русь, Київ, 1989; Баран В.Д. Черняхівська культура, Київ, 1981; Петров В.П. Етногенез слов'ян, К., 1972; Винокур И.С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II-V ст. н.е.; Київ, 1972.

⁴⁰ Аристов Н. Промышленность древней Руси, СПб, 1866.

⁴¹ Ключевский В. Боярская дума древней Руси, СПб, 1919.

⁴² Рожков Н.А. Русская история в сравнительно-историческом освещении, т. I, Ленинград-Москва, 1928.

⁴³ Довнар-Запольский М.В. История русского народного хозяйства, Киев, 1911.

ництво), тобто на рівні палеоліту до неолітичної революції. Сільське господарство (землеробство, скотарство) мало у них другорядне значення. Лише від XII-XIII ст. слов'яни почали перетворюватися на орців і тваринників.

Так, В. Ключевський уважав, що народне господарство давньої Русі було

«історичною суперечністю природі країни. В XI ст. маса руського населення зосереджувалася в чорноземному середньому Подніпров'ї, а до половини XV ст. пересунулася в область верхнього Поволжя. Здавалося, в першому краю основою народного господарства повинно було стати землеробство, а в другому повинні були одержати перевагу зовнішня торгівля, лісові та інші промисли. Але зовнішні обставини склалися так, що поки Русь сиділа на дніпровському чорноземі, вона переважно торгувала продуктами лісових та інших промислів і почала посилено орати, коли перенеслася на верхньоволзький суглинок».⁴⁴

В наш час теорія промислової Русі відкинута і спростована цілком незаперечними аргументами.⁴⁵ Не підлягає сумніву, що хліборобство становило провідну ланку в системі давньослов'янської економіки. І вирішальну роль в цьому відіграла археологія.

М. Грушевський твердо стояв на ґрунті хліборобської концепції, спираючися головне на лінгвістичні та археологічні матеріали (с. 247-254). Але в кінці XIX ст. археологія мала в своєму розпорядженні надто злиденну кількість фактів. Історик згадує розкопи В. Антоновича в деревлянському Поліссі, деякі праці С. Гамченка, а також — матеріали В. Хвойки, що засвідчують землеробський характер відкритої ним культури полів поховань (за сучасною термінологією — зарубинецька та черняхівська культури) (с. 245-246). Ішлося про знахідки сільсько-господарських знарядь та збіжжя в процесі дослідження (с. 253).

Нині проблему можна вважати вирішеною остаточно. Залізні наральники, чересла, серпи, коси, жорна та інші інструменти, безпосередньо пов'язані з хліборобським господарством; зерна колосових злаків (ячмінь, пшениця, жито, просо, навіть гречка) та інших культурних рослин, що трапляються в процесі розкопок здебільшого в обгорілому вигляді не залишають сумніву щодо справедливості того погляду.

Маємо також підкреслити кількісний аспект. Згадані знахідки трапляються так часто і в такому числі, що про другорядне місце землеробства не може бути й мови: воно поза сумнівом становило основу давньоруської економіки і визначало всю систему тогочасного матеріального виробництва.

Важливим є питання про вік хліборобства в Східній Європі. Опінія М. Грушевського і в цьому відношенні випередила свій час. Спира-

⁴⁴ Ключевский В. Боярская дума... с. 11.

⁴⁵ Довженок В.Й. Землеробство древньої Русі, Київ, 1961.

ючися на лінгвістичні дані, він підкреслював, що землеробська термінологія сягає не лише в часи загальнослов'янської спільноти, але й в епоху індоєвропейської єдності, тобто, в добу енеоліта та бронзи (с. 249-254).

Так само стоїть справа відносно скотарства та інших галузей виробництва. І тут археологічний матеріал займає поважне місце. М. Грушевський відзначає дуже давні корені тваринництва в нашій країні, що фіксуються пам'ятками трипільської культури (с. 257). Зокрема історик посилається на численні знахідки кісток свійської худоби (коня, бика, вівці, кози, свині), птиці (курка), а також лушпиння яєць.

Посилання на археологічні матеріали знаходимо й у розділах, присвячених ремісничій діяльності: знахідки решток тканин в давньоруських похованнях, пряслиць, які використовувалися для прядіння; залишки шкіряного взуття тощо (с. 262). А особливо — гончарних виробів насамперед посуду, які становлять собою найчисленнішу і найпоширенішу категорію археологічних пам'яток, — починаючи від епохи неоліта. М. Грушевський підкреслює, що в часи Київської Русі посуд виготовлявся вже за допомогою гончарського круга, хоча поряд з тим трапляються й посудини, ліплені вільноруч (с. 262-263). Нині відомо, що у східних слов'ян гончарний посуд (тобто, точений на крузі) набув поширення ще від перших століть нової ери.⁴⁶

Про розвиток деревообробної справи свідчать рештки дерев'яного посуду та відер із залізними обручами та дужками, а також — домовини, що виявляються в давньоруських похованнях (с. 264). Нині археологічне обґрунтування тої галузі виробництва переконливо узасаднюється знахідками деревообробних знарядь (сокири, струги, долота, свердла тощо).⁴⁷

Величезне значення для господарського поступу мала обробка металів, особливо — заліза. І в цьому питанні археологічним матеріалам відведено важливе місце. М. Грушевський посилається на матеріальні сліди залізотопного виробництва (зокрема, на горни), інструменти ковальської справи, а разом з тим — на велику кількість різноманітних виробів з заліза та кольорових металів

«Металічні вироби, — пише він, — залізні, бронзові або мідяні, і срібні, рідше золоті — дуже часті в могилах. З залізних виробів найбільше ремісничого знаряддя (сокири, долота, ножі) і всяких речей з домашнього й особистого ужитку (кресала, ключі, щипці, скоби), рідше зброя — мечі, ножі, списи, сокири, кольчуги, шоломи, ковані щити (могили Полянської й Сіверянської землі). В славній чернігівській Чорній могилі, датованій візантійськими монетами IX в., знайшли ся два оковані сріблом роги для пиття; низькорізьблена срібна оковка, досить високої вже техніки з стилізованим

⁴⁶ Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності, К., 1964; Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси, Москва, 1948.

⁴⁷ Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси.

рослинним орнаментом і звірячими та людськими фігурами, уважається за місцеву роботу. В одній могилі на Погоринню знайшлося маленьке ковало і молоточок, дві ваги з численними тягарками й обита залізом скринючка — прибори якогось місцевого юбілера» (с. 265-266).

«Супроти багатого археологічного матеріалу, — додає автор, — траплять значення небогаті історичні звістки про металічні вироби наших племен» (с. 266).

Гірше в тогочасній археології велося про споживання наших предків. М. Грушевський згадує залишки тризни чи офіри в сіверянських могилах: ритуальної їжі (кістки барана, пташині, риб'ячі; зерна хлібних злаків, шкарлупу кур'ячих яєць (с. 269). Зрідка трапляються рештки стародавнього одягу і взуття (с. 270). Часом можна подекуди усвідомити стрій завдяки металевим предметам — гудзикам, застібкам тощо. Окрему увагу привертають розмаїті прикраси — підвиски, ковтки, скроневі кільця, діядеми, каблучки, намиста і т.д. А також — кресала (пристрої для видобування вогню). Кістяні гребінці належать до предметів особистої гігієни.

Привертає увагу відсутність посилання на археологічні матеріали при розгляді давньоруського житлобудівництва (с. 272-275). Це наслідок однобокого кола заінтересувань тогочасної археології, яка зосередила свою увагу переважно на дослідженні стародавніх поховань, майже повністю ігноруючи поселення. Від тих часів, однак, чимало води збігло з східноєвропейських річок. Історія слов'янського домобудівництва, починаючи з найдавніших епох добре досліджена саме на підставі археологічних матеріалів.⁴⁸

Розвиток торгівлі у наших предків найкраще відбивають писемні джерела, особливо — зовнішньої. Економічні стосунки зв'язували Русь з Візантією, арабським Сходом, західноєвропейськими країнами, чим був зумовлений високий інтерес до комерційної діяльності наших предків. Але і в цій сфері археологічні матеріали відіграють високу джерелознавчу роль. Масмо на увазі знахідки речей іноземного походження і передовсім — монет.

Такі знахідки трапляються, починаючи з доби неоліту. Як приклад М. Грушевський називає довізні мушлі *surrea moneta* (с. 378). Активно сприяє розвитку товарного виробництва та обміну оволодіння металом (бронзою). Родовища металевих руд існують далеко не всюди, отже в багатьох країнах доводиться вдаватися до імпорту. Зокрема і в Україні своїх копалень міді не було, доводилося ввозити з Кавказу і Трансільванії. Так само сіль виступає однією з найдавніших статей обміну. Соляні розробки у Прикарпатті (Коломия та ін.) забезпечували цим єдиним їстивним мінералом основне населення України ще з передісто-

⁴⁸ Воронин Н.Н. Жилище // История культуры древней Руси, т. I, Москва-Ленинград, 1948.

ричних часів. Та найбільш виразним різновидом торговельного імпорту були гроші.

«Археологічними документами торговельних зносин Слов'янщини з заходом (а також і з полуднем), — писав М. Грушевський, — в часах перед розселенням служать передовсім знахідки римських монет. Се дуже рідко консульярні, а переважно імператорські срібні монети кінця I, цілого II і III в. по Хр... Знаходять їх не тільки спорадично, а й цілими скарбами по кілька десятків і соток монет» (с. 281).

М. Грушевський дає цілком обгрунтований огляд історії грошового обігу в Україні на підставі знахідок чужоземних монет. Він визначає добу, від якої розпочався активний приплив грошового металу на наші землі. Це — перші віки нової ери. В попередній час торговельні стосунки зв'язували наших предків з давньогрецькими осередками Надчорноморщини, свідченням чого є численні імпортні вироби, рясно представлені в пам'ятках скитської культури. Але грецькі монети трапляються дуже рідко, — тогочасна торгівля мала характер натурального обміну.

Біля рубежа нової ери в середовищі слов'ян відбувається другий великий суспільний поділ праці: ремесло відокремилася від сільського господарства. Разом з тим виникла постійна торгівля, яка завжди потребує загального еквіваленту. Саме з того часу в нас з'являються гроші і грошовий обіг.⁴⁹

Епоха великого переселення народів (IV-VIII ст.) позначена в Україні згортанням зовнішньої торгівлі, наслідком чого було зниження, а в V-VII ст. припинення імпорту, в тому числі й монет. Лише у VII ст. починається поживлення зовнішньоекономічної активності східного слов'янства. Русь встановлює інтенсивні торговельні зв'язки насамперед з Хозарією та Візантією, а також — з мусульманським Сходом. На наші землі широким потоком наринає арабський дирхем.

М. Грушевський писав:

«Торгівлю України зі Сходом по монетним знахідкам можна констатувати почавши від VII в.; найстарші з східних монет, які знаходяться в східній Європі, належать до VI в. (Сасанідів), з VI ж віку маємо про неї оповідання Йордана. Очевидно, вона не переривалася ніколи» (с. 293).

Велике значення мають археологічні пам'ятки для вивчення духовного життя народів, в тому числі й Київської Русі, що демонструє надзвичайно високий злет культури у всіх її складових.

Археологія має до рук найголовніше: твори давньоруських майстрів, митців, зодчих, що є матеріальним втіленням ідей, почуттів і творчого хисту давніх поколінь. Звичайно, і в цій сфері важливим джерелом залишаються писемні документи (в міру своєї екзистенції і збереженні до наших днів. Але співвідношення обох категорій виявляється далеко

⁴⁹ Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України, Київ, 1959.

не однаковим. Зрозуміло, література базується на писемній традиції; та само — наука, публіцистика, освіта, філософія. Зовсім інакше — архітектура та образотворче мистецтво. Тут першість належить матеріальним реаліям і насамперед самим творам, що дійшли до нас. Це повною мірою стосується і праці М. Грушевського (т. III).

Характеристику архітектури він будує на археологічних даних, залучаючи до того стародавні будівлі, майже виключно церковні.⁵⁰ Цивільні муровані споруди в Київській Русі X-XIII ст. існували, але в повному вигляді збереглися буквально поодинокі об'єкти; в більшості лишилися самі тільки підмурки та, в кращому випадку, нижні яруси стін. Можна згадати палаци староукраїнської еліти, розкопані в Києві,⁵¹ Чернігові,⁵² Переяславі⁵³ та інших містах. Але абсолютна більшість їх увійшла до наукового обороту в недавній час; отже М. Грушевський ще не мав про них жодних даних.

З числа нецерковних будівель він згадує лише оборонні споруди — залишки Золотих воріт у Києві та волинські башти (донжони), що єдино збереглися більш-менш повною мірою (с. 432-433). Відзначено також «спроби відкрити фундаменти київського княжого терема на Старім Городі, коло Десятинної церкви» (с. 433).⁵⁴

Так само образотворче мистецтво подається на базі конкретних пам'яток, що дійшли до нас (с. 434-452). В основному це твори монументального живопису (мозаїки та фрески Софії Київської, Михайлівського золотоверхого собору, Кирилівської церкви та ін.). Станковий живопис X-XIII ст. (іконопис) представлений буквально одиницями. Так само — книжкова графіка (мініатюра).

Натомість невичерпне багатство демонструє ювелірне мистецтво: численні прикраси з дорогоцінних металів, оздоблені кольоровим камінням та склом яскравою емаллю тощо. М. Грушевський підкреслює «надзвичайну висоту техніки, якої вимагали ті образки» (с. 443). І справді давньоруським майстрам були добре знані найскладніші прийоми ювелірної техніки: зернь, скань, інкрустація, амальгама та ін. Недарма слава київських златоковалів гриміла далеко за межами Русі.

Ми коротко зупинилися тільки на деяких аспектах археологічних зацікавленостей М. Грушевського та сюжетах, розгляд яких тою або іншою мірою базується на археологічних матеріалах і, сподіваюся, мали

⁵⁰ Грушевський М. Історія України-Руси, т. III, Львів, 1905. Далі посилання в тексті подаються за цим виданням.

⁵¹ Каргер М.К. Княжеские дворцы древнего Киева // Ученые записки Ленинградского университета, No. 193, 1955.

⁵² Холостенко Н.В. Черниговские княжеские терема // Архитектурное наследство, вып. 15, Москва, 1963.

⁵³ Асеев Ю.С. Архитектура Київської Русі X — початку XII ст. // Історія українського мистецтва, т. I, Київ, 1966.

⁵⁴ Хойновский И.А. Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, Киев, 1893.

нагоду переконатися, що пам'ятки матеріальної культури в справних руках можуть бути повноцінним історичним джерелом, здатним висвітлювати важливі проблеми минулщини. Головною умовою того повинна бути правильна методика дослідження, що має деякі специфічні особливості і потребує дотримання ряду засадничих умов. В наш час археологія перетворилася на поважний розділ історичної науки, що володіє величезним фактологічним фондом і виявляє неабиякі потенції щодо достовірної реконструкції збіглих епох.